

УДК 340.114.5

О. І. Донченко, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КОЛЕКТИВІЗМ І ІНДИВІДУАЛІЗМ ЯК ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Статтю присвячено здійсненню історико-правового аналізу принципів колективізму і індивідуалізму як факторів формування правового менталітету українського суспільства. Звернуто увагу на відображення вимог принципів колективізму і індивідуалізму на державно-правовому розвитку суспільства. Здійснено характеристику та визначено особливості правового менталітету українського суспільства.

Ключові слова: принципи, колективізм, індивідуалізм, правовий менталітет.

Постановка проблеми. Серед величезної кількості проблемних питань в українській державно-правовій дійсності, важливу роль відіграє феномен «правовий менталітет», як один із елементів правосвідомості, що відображає повсякденний правовий досвід суспільства та виступає міцним чинником формування національної ідентичності, що у свою чергу є основою для національної держави та її безпеки в сучасних умовах.

Правовий менталітет представляє собою своєрідну призму, через яку суспільство сприймає правові реалії, оцінює їх та приймає участь у подальшому державно-правовому розвитку суспільства. З'ясування поняття, структури і основних характеристик цього явища дозволить максимально всебічно врахувати національні особливості сучасної державності в умовах проголошення українською владою курсу до європейської інтеграції.

Не менш важливим є дослідження факторів формування правового менталітету, серед яких очевидними є культурно-історичні, геополітичні, природно-кліматичні, релігійні, соціально-економічні. Проте Україна протягом всього періоду свого історичного розвитку перебувала у складі інших держав, виборюючи право на самостійне і суверенне існування. За цих обставин формування правового менталітету відбувалося в умовах впливу державно-правових інституцій інших країн, запозичення елементів їх правової культури, а також трансформації і синтезу колективістських та індивідуалістичних орієнтирів. В даному дослідженні звернуто увагу на категорію «колективізм-індивідуалізм», саме як на фактор формування правового менталітету українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть колективізм та індивідуалізм, як предмет інтенсивного вивчення психологів, соціологів, економістів та культурологів вже виведено за вузькі межі спеціалістів і став об'єктом особливої уваги юридичної науки, в сфері історії та теорії держави і права, філософії права. Майже у всіх наукових дослідженнях правового менталітету автори так чи інакше торкаються питання колективізму і індивідуалізму в якості принципів і факторів формування, характерних рис та ознак тощо.

У сучасному вітчизняному правознавстві вже існує певний досвід використання правового менталітету в наукових дослідженнях, про що свідчать публікації таких авторів, як В. Павловська-Кравчук, В. В. Завальнюк, О. В. Волошенюк, С. О. Гладкий, С. С. Павлов, С. Б. Жданенко, І. М. Коваль, І. О. Поліщук, Є. Д. Копельців-Левицька, Н. В. Червінська.

Згадані автори досліджують різні аспекти правового менталітету, його структуру, характерні ознаки, особливості розвитку, проте питання щодо впливу принципів колективізму і індивідуалізму торкаються фрагментарно, що і зумовило дане дослідження.

Отже, в рамках нашого дослідження значення набуває історико-правовий аналіз змісту категорії «колективізм-індивідуалізм», її відображення в джерелах права, через які в правову культуру суспільства проникають уявлення про норми і правила поведінки, повага до прав людини, цінність окремого людського життя, взаємовідносин між індивідами, роль держави і влади тощо. Адже саме в такий спосіб, через правові тексти, сформований певний світогляд відкладається в національній свідомості і перетворюється на правову традицію. З часом «ці традиції виступають як засоби соціального регулювання юридично значущої поведінки людей і, у свою чергу, впливають на правосвідомість суспільства в цілому, перетворюючись на невід'ємну складову національної правової культури» [5, с. 279].

Серед науковців й досі триває напружена дискусія стосовно питань: які риси більш властиві українському правовому менталітету – колективістські або індивідуалістичні та до якої культури відноситься Україна. Деякі науковці вважають, що українській ментальності притаманні індивідуалізм та відповідні ліберальні цінності [5, с. 280], інші відстоюють позицію, що для України характерна антиіндивідуалістична спрямованість соціального розвитку і менталітету [1, с. 15-16].

В. Павловська-Кравчук у дослідженні особливостей становлення та розвитку українського правового менталітету погоджується з думкою Ф. А. Хайека стосовно того, що індивідуалізм, який характерний для західного суспільства, протистойть колективізму, загальною рисою якого є відмова від автономії індивіда і організація виробничих сил суспільства для виконання суспільного завдання. При цьому авторка не сприймає позицію українського науковця Ю. М. Оборотова, який вважає, що особливостями вітчизняного менталітету є існуючий розрив між цінностями свободи і демократії – для західного суспільства свобода є найвищою цінністю і не ототожнюється з демократією, а для східного свобода не передбачає її включення у певний суспільний порядок, є не обмеженою соціальними нормами та законами. Така особливість на його думку ускладнює реалізацію в українському суспільстві вимоги поваги до закону і діючих соціальних норм, що характерно для західної культури. Далі авторка робить висновки, «що тривалий час у своєму розвитку, у радянський період, українській суспільній свідомості насаджувався принцип колективізму, на рівні ментальності здійснювались спроби по викориненню будь-яких проявів індивідуалізму» [5, с. 280].

Проте важко погодитись із позицією В. Павловської-Кравчук, що цей процес є «штучним і таким, що спрямований проти існуючої природи речей і спрямоване саме на пристосування української громади до способу мислення, характерного для сусідньої російської ментальності». Вважаємо, що на всіх етапах історичного розвитку українського суспільства можемо простежити прояви протистояння та протиріччя індивідуалістичних та колективістських начал у державно-правовій сфері, що є цілком природним і закономірним. Головне питання сьогодення полягає в тому, щоб спрямувати в одному напрямку інтереси кожного індивідуума і інтереси колективу, задля досягнення між ними оптимального співвідношення, що сприятиме підвищенню правосвідомості і правової культури.

Колективізм, як «принцип суспільного життя і діяльності людей, протилежний індивідуалізму» [6, с. 163], але і для колективізму, і для індивідуалізму однаково характерні як переваги, так і недоліки, які в різні історичні періоди по-різному проявлялися. «Для того, щоб шанувалися права людини і враховувалася думка громадян, людям довелося домовитися про правила і принципи їх життя, обговорити й прийняти відповідні закони, змусити один одного дотримуватися їх, тобто здійснити все це в колективі однодумців» [7, с. 10].

Перші прояви «боротьби» індивідуального начала з колективістським проявляються у додержавний період, і пов'язано це з володінням землею общиною, яка поступово звільнялася від родових, патріархальних пережитків. «Сильна селянська община істотно гальмувала становлення й розвиток індивідуального начала у духовному і господарському житті і, навпаки, сприяла поглинанню індивіда общиною, заперечувала

будь-яке особисте право, оскільки захисту підлягали лише колективні, общинні інтереси» [5, с. 279]. Руйнування основ родової общини, закріплення правил моногамної сім'ї призвели до боротьби індивідуального начала зі старим колективістським.

З часів Київської Русі життя окремої людини і суспільства в цілому також базувалося на принципі родового колективізму, що підтверджує Руська Правда, зокрема норми, які регулюють відносини власності і спадкування. Родове майно могли спадкувати лише сини, а доньки спадкоємцями не вважались. Робилося це заради інтересів общини, щоб у разі шлюбу ніякі багатства общини, з якої дівчина, не переходили до іншої общини. Цікаво, що винятки, які робилися для дочок бояр та дружинників, існували задля того, щоб маєтки завжди залишались за родовитими сім'ями. Також за Руською Правдою життя, честь і майно – є об'єктом захисту, але при цьому, життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини, а холопи ж взагалі не захищались законом. Отже, колективістські основи переважали над індивідуальними, підпорядковували їх собі.

Деякі вітчизняні науковці стосовно давніх часів відзначають «характерну рису українців, що протилежна антропоцентризму – це індивідуалізм, який набуває крайніх форм асоціального егоцентризму» [8, с. 22]. Це проявляється «в схильності до непокори, в анархічному індивідуалізмі з його проявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни» [8, с. 22]. Цілком погоджуємося з автором, що така риса є край небезпечною для побудови державності.

Далі, протягом подальшого історичного розвитку, такі прояви призвели до переваги власних інтересів над суспільними, соціальної відмежованості, відсутності злагоди і взаємного порозуміння. Водночас «компромісним варіантом між егоцентризмом і формами колективної взаємодії є любов до свободи й гуманізм, який визначає лише такі способи соціальної організації, які ґрунтуються на принципах добровільності та ні в чому не обмежують свободу волі. Сильний вольовий елемент ментальності українців зумовив появу інституту козацтва» [8, с. 23].

Відомо, що козацтво, як безпосереднє втілення українського духу, ґрунтується на індивідуалізмі. Волелюбний козак-індивідуаліст найбільше цінував свою свободу і свободу окремо взятої людини. Проте слід зауважити, що в той період, при одночасному існуванні таких джерел права, як Литовські статuti, акти королівської влади, магдебурзьке право, канонічне право, в Запорізькій Січі діяло козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалося на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги. Козацьке звичаєве право являло собою своєрідну народну конституцію. Тобто українець – індивідуаліст, проте індивідуалізм його не однозначний. В цьому сенсі можна погодитися з думкою вітчизняного вченого С. О. Гладкого, що «правовий менталітет є багатовимірним психічним утворенням, в контурі якого відбувається рух інформації правового змісту (тобто інформації, яка є значимою для перебігу процесів у правовій сфері суспільного життя), що характеризується різною глибиною детермінації, різною мірою усвідомленості, впорядкованості, значущості та різними формами прояву в індивідуальній правовій психіці» [9, с. 16].

Цікавих висновків дійшли автори наукового дослідження «Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України». Так, науковці вважають, що взагалі, коли мова йде про владу, то у назві індивідуалістичних та колективістських культур міститься певне протиріччя. У першому випадку (в індивідуалістичних культурах) влада представлена групами, а рішення приймаються колективно. У другому випадку (в колективістських культурах) влада також представлена групами, але рішення приймаються одноособово [7, с. 12].

В подальшому історичному розвитку українського суспільства прояви «боротьби» індивідуального начала з колективістським проявляються постійно. Після Люблінської унії 1569 року українські землі входять до об'єднаної держави, що призвело до по-

дальшого посилення соціального та національно-релігійного гніту, що мало знищити разом з автономією і індивідуалістичні цінності. Проте, науковці погоджуються, що період литовсько-польської доби наблизив українське населення із західною політичною і правовою культурою. Мова йде про систему самоврядування у формі магдебурзького права, що означало певну самостійність у вирішенні внутрішніх питань, незалежність від королівської влади, тобто суспільство пристосовується до західної системи управління. Усвідомлення своїх прав, відповідальності й обов'язку перед законом було визначальним у громадській свідомості суспільства.

В роки Визвольної війни (1648-1654 рр.) Україна звільняється від соціального та національно-релігійного гніту і головним творцем незалежної України було козацтво. Загальновизнаним історичним фактом є створення Української Гетьманської держави, що юридично підтверджувалося Зборівським договором 1649 р., Білоцерківським договором 1651 р., Березневими статтями 1654 р. Останнім документом було регламентовано правове положення України під Московським протекторатом. З одного боку, відвоювання національної ідеї і особистої свободи на деякий час відклало ідею кріпосного права, але з іншого, основою правової системи були звичаєве право, гетьманські універсали, а магдебурзьке право було обмежено. В основі судової системи існував давній принцип «де три козаки, два третього судять».

Отже, наведені приклади підтверджують певне протиріччя, протистояння, протиборство індивідуалістичних та колективістських засад в державно-правовій сфері, з характерним переходом від однієї крайності до іншої. Це проявлялося і потім, і завжди буде, якщо не дотримано найголовнішої умови – самостійність і незалежність від будь-яких держав.

Як правило, в докапіталістичних суспільствах панував світогляд колективізму, а ось широке поширення індивідуалістичних цінностей розпочалося лише в Західній Європі пізнього середньовіччя, в епоху Відродження [6, с. 164].

Формування в Західній Європі класичного лібералізму знайшло відгук в Україні у другій половині XIX століття у творчості громадсько-політичних діячів та науковців. «Специфічний характер адаптації західноєвропейських ліберальних ідей в українському суспільстві пояснюється тим протиріччям, що склалося між лібералізмом, який відстоює особистість як пріоритет та націоналізмом, який відстоює національний колектив як пріоритет і найвищу цінність політичного життя» [10, с. 6]. Ліберальні ідеї в Україні починаючи з другої половини XIX ст. здавалися нереальним для українських земель у складі держав-імперій з тоталітарним режимом, а тому індивідуалізм ніколи не мав широкої підтримки.

Як зазначає С. Б. Жданенко, «масова ментальність являє собою багатошарове утворення, в якому один над одним надбудовуються комплекси уявлень і цінностей різних історичних епох та ідеологічних орієнтацій, які здебільшого слабко раціоналізовані» [3, с. 187], а саме ліберальні та колективістські цінності. Погоджуємося з думкою автора стосовно впливу традиційних ідеологічних настанов на трансформацію таких ліберальних цінностей, як цінність життя, прав і свобод людини, рівність усіх перед законом, повага до приватної власності, визнання залежності могутності держави від добробуту громадян.

Можливо, саме тому в радянський період відбулася найдовготриваліша перемога колективістських орієнтирів в «боротьбі» індивідуального начала з колективістським. Дійсно, орієнтація на колективістські цінності характерна для всього періоду радянської влади, коли культивується патріархальний образ державної влади, з його етатизмом, егалітаризмом, консерватизмом [3, с. 187]. При такому розкладі установок та цінностей, людина змушена відмовлятися від особистих інтересів, свободи вибору, самостійності. Породжується безпорадність, безініціативність, звичка покладатися на опіку держави і водночас не довіряти їй, порушуючи законодавство, подвійна мораль тощо.

Вважається, що індивідуалізм в країнах Заходу розвинутий сильніше, ніж в країнах Сходу, що пояснюється культурно-історичними, геополітичними, природно-кліматичними, релігійними, соціально-економічними особливостями. В цьому контексті цікавою є думка С. Б. Жданенко, який підкреслює, що «у європейській правовій традиції поняття «закон» протистоїть поняттю «беззаконня» як щось забороненому, негативному. У слов'янській ментальності «закону» протистоїть не тільки щось негативне («беззаконня»), а й дещо позитивне, що є важливішим за закон – мораль, релігія. Над сферою закону існує ще деяка сфера добра, совісті та справедливості. Наявність цієї неофіційної, неформальної сфери, що протистоїть закону, і є особливістю слов'янської правової ментальності» [3, с. 186]. Як наслідок отримуємо такі риси правового менталітету, як повна недовіра до сили права, справедливості, негативне відношення до державної влади та її представників, песимізм тощо.

Розмірковуючи над питанням до якої культури відноситься Україна, погоджуємося з думкою І. А. Мейжис і Л. Г. Почебут, які зараховують її до «пограничних» культур – це ті, які «містять у собі не тільки риси культур, що змішуються, але і якісно окремі, котрі виникають або в наслідок адаптації до життєвих обставин, що змінилися, або є пережитком попередньої доби» [7, с. 12]. Дійсно, Україна проходить власний, не схожий на інші шлях.

В деяких наукових дослідженнях особливостей правового менталітету, виходять із поділу права на приватне і публічне, виділяючи у складі правового менталітету два елементи – приватноправовий та публічно-правовий. Перший – відображає ставлення людини до себе, усвідомлення себе в соціумі, своїх прав і свобод, а другий – відображає ставлення людини до влади, державних інституцій, усвідомлення державно-правових явищ [3, с. 187], тобто також вбачається відображення принципів індивідуалізму і колективізму.

Висновки. Таким чином, проведений історико-правовий аналіз принципів колективізму і індивідуалізму як факторів формування правового менталітету українського суспільства, а також вивчення наукових позицій і досліджень різних вітчизняних авторів дозволяє зробити певні висновки та узагальнення.

1. Правовий менталітет, як частина правової системи українського суспільства, відображає сприйняття цим суспільством державно-правових реалій, процесів реформування і функціонування держави і права.

2. Колективізм та індивідуалізм виступають неперервним, потужним фактором формування правового менталітету. В аспекті нашого дослідження вихідними є положення про те, що протягом всього історичного розвитку українського суспільства відбувалися певні протистояння та протиріччя індивідуалістичних та колективістських начал у державно-правовій сфері, що призвело до їх синтезу та формування власного, національного правового менталітету.

3. Особливістю українського правового менталітету є слабкість мотивації ліберальних цінностей у власному житті людини та її діяльності. На сучасному етапі державних перетворень вкрай важливим завданням є досягнення балансу та оптимального співвідношення між інтересом кожного індивідуума і інтересами колективу, що призведе до підвищення правосвідомості і правової культури українського суспільства. Стимулюючим фактором їх розвитку є покращення економічної та політичної ситуації в країні.

Список літератури

1. Оборотов Ю. М. Традиції та новачі в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2003. – 40 с. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1848/%d0%9e%d0%b1%d0%be%d1%80%d0%be%d1%82%d0%be%d0%b2%20%d0%ae.%d0%9c..pdf?sequence=1&isAllowed=1> Назва з екрана.

O. I. Donchenko, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
the Department of General Legal Disciplines and International Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

COLLECTIVISM AND INDIVIDUALISM AS FACTORS OF FORMATION OF LEGAL MENTALITY

Summary

The article is devoted to the historical and legal analysis of the principles of collectivism and individualism as factors in the formation of the legal mentality of Ukrainian society. The phenomenon of “legal mentality” as one of the elements of legal consciousness, reflecting the everyday legal experience of society, influences the formation of national identity, which, in turn, is the basis of the national state, its security in modern conditions.

Attention is drawn to the fact that collectivism and individualism are an uninterrupted, stable factor in the formation of a legal mentality. Throughout the entire historical development of Ukrainian society, certain confrontations and contradictions of individualistic and collectivist principles occurred in the sphere of state and legal reality, which led to their synthesis and the formation of their own, national legal mentality.

Specific features of the legal mentality of Ukrainian society at the present stage of state reforms are determined. The author emphasizes the low motivation of liberal values in human life and human activities, as well as the need to achieve an optimal balance between the interest of each individual and the interests of the collective.

Key words: principles, collectivism, individualism, legal mentality.